

Ельжбета Рибіцька
Краків

**Від поетики простору до політики місця.
Топографічний поворот у літературних дослідженнях¹**

Поворот просторовий чи поворот топографічний

Надлишок поворотів у сучасній гуманістиці може вести до їх швидкої інфляції або, як твердять інші, до тупцяння на місці чи також повернення до вихідної точки. У випадку останніх зсувів – поворотів культурного, іконічного (повороту до образу-знаку), перформативного – маємо однак справу не стільки із спадковістю у часі, скільки із синхронічністю та взаємовпливами. З-поміж згаданий найбільш клопітним у польському контексті виглядає власне поворот просторовий/топографічний, бо у польській термінології жоден з двох варіантів назви не став ще ані стабільним, ані навіть розповсюдженим і його статус може ставитися під сумнів. Магдалена Маршалек, наприклад, вважає, що топографічний поворот є питанням дискусійним:

Питання наскільки зацікавлення географією, а також техніками топо- і картографічними витворює нову парадигму (*topographical turn*) в історичних, соціологічних чи культу дослідженнях є дискусійним, натомість розуміння географічного простору в категоріях культурних практик конструювання територій, ідентичності і пам'яті вже стало міждисциплінарним консенсусом².

Якщо розуміти просторовий/топографічний поворот як зміну парадигми, то вочевидь таке формулювання проблеми може будити сумніви. Окреслення дослідницької тенденції іменем «повороту» несе також і інші пропозиції – пропонує динаміку дії, стан у процесі, поворотний пункт і переорієнтацію. Те саме маємо й у випадку просторового повороту, який наразі більше

¹ Стаття є фрагментом монографії «Геопоетика: простір і місце у сучасних літературних теоріях і практиках» (готується). Уперше оприлюднена у варшавському літературознавчому часописі «Teksty Drugie», №4 за 2008 р.

² *Marszałek M.* «Pamięć, meteorologia oraz urojenia». *Środkowoeuropejska geo-poetyka Andrzeja Stasiuka* // *Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych*. III Kongres Polonistyki Zagranicznej, red. M.Czermińska, K.Meller, P.Fliciński. Poznań, 2007. Це єдина знана мені стаття, що розглядає безпосередньо питання топографічного повороту в контексті польської літератури.

на стадії дислокації, аніж стабілізації³. Хоч варто вже у вступі зазначити, що має він своє інституційне закорення в британських та американських *place studies*, має флагманські часописи (наприклад «*Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*», «*Gender, Place and Culture*»), товариства (наприклад *Institut International de Géopoétique*, *Association for the Study of Literature and the Environment*). Сигналом парадигматизації просторового повороту є також множення дослідницьких субдисциплін: від гуманістичної географії, культурної географії до антропології місця та простору, геокритику і геопоетику⁴.

Ці інституційні чинники вочевидь стабілізують переорієнтацію, але разом із тим встановлюють і потенційно спільний простір обмінів і подальшої циркуляції. Якщо брати до уваги привабливість для літературних досліджень, то найважливішим виглядає потенціал, що міститься у новій мові і словнику, а також пов'язаний із просторовим поворотом приплив концептів. Тому більш ніж систематика цікавить мене динаміка сучасних просторових реконфігурацій – як проблемних, так і дисциплінарних, траєкторії переміщень, а також розвиткова активність цього обширу зацікавлень. Бо просторовий/ топографічний поворот не лише досліджує сучасний простір у русі, але і сам безупинно підлягає передислокаціям.

Сферою, на яку хотіла б звернути увагу, є також проблема номенклатури і питання – чи переорієнтацію називати просторовим поворотом (*spatial turn*) чи топографічним поворотом (*topographical turn*). Оскільки їх області значень є близькими, то різняться вони з точки зору узусу-застосування територіального. Адже ці поняття поширюються на різні географічні території, *spatial turn* домінує головним чином на англomовних просторах, що безумовно посилює силу його впливу, натомість *topographical turn* практикується в німецькомовних середовищах⁵.

Утім, найважливішим виглядає не територіальний узус, але парадигматика уживання в сучасному контексті. Бо топографічний поворот має виразно більший і привабливіший семантичний потенціал, особливо для літературних досліджень. Етимологічно топографія як *topos graphos* – опис простору – має солідніше узасаднення на ґрунті літературознавства, не лише з огляду на багату і тривалу традицію риторичну. Бо у краєвиді сучасного мислення топографія спів-грає з переконанням про літературне і культурне витворення простору. Вона також досконало резонує з іншими спорідненими поняттями

³ Перша антологія на цю тему: *The spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives* / ed. by B. Wolf, S. Arias. London and New York, 2009. 232 p.

⁴ *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture* / ed. S. M. Low, D. Lawrence-Zúñiga. Blackwell Publishing, 2003; *La Geocritique: mode d'emploi* / ed. B. Westphal. Limoges, 2000.

⁵ Відправним текстом є стаття: Weigel S. Zum «topographical turn»: kartographie, topographie und raumkonzepte in den kulturwissenschaften // *KulturPoetik*. 2002. Band 2 (2002).

– гетеротопіями і топотропографією⁶, топонімією і топологією, атопією, утопією і дистопією, суб'єктом атопічним і атопізацією.

З цих власне резонів я схильна визнати топографічний поворот за локальну чи також позиційну видозміну просторового повороту, локальну – у сенсі, що відноситься до домену *graphein*, царини, що визнає за мовним розумінням простору найбільше значення. Натомість просторовий поворот трактую як зручну формулу, що відноситься до сучасного зростання зацікавленістю простором у різних дисциплінах та артистичних практиках. Вочевидь, цими поняттями можна користуватись як взаємозамінними, однак із застереженням, що насправді вони стосуються відмінних царин і були обширами застосування різних мов – те відношення між ними має нині характер хізматичний*.

Траєкторії визначені топографічним поворотом ведуть у різні терени письменства та літературних досліджень. Коли б, для прикладу, треба було б вказати кілька напрямків таких зацікавлень, із певністю був би між ними регіоналізм, а особливо т.зв. новий регіоналізм. Традиційним полем є тематична спациологія (спациальні топіки дому, саду, гір, пустелі та ін.), реінтерпретована і відчитувана нині найчастіше у перспективі *gender*'ній, постколоніальній, етнічній чи пов'язаній із конструюванням національної тотожності. Це останнє питання заслуговує зрештою на особну увагу – бо творить розбудований відділ літературних краєвидів ідеологічних (досліджувани особливо активно у британських *place studies*), а також спрямовує увагу на сучасні просторові та ідентичностеві дислокації⁷. Цей напрямок впливає з переконання, що література творить і трансмутує національні краєвиди та ідеологічні місця, досконалим прикладом чого є польська література, яка витворила у XIX столітті національну просторову топіку, ґрунтовану на опозиції міста та села⁸.

Про те, що просторові категорії можуть бути привабливими аналітичними знаряддями у дослідженні відношень між національною ідентичністю і літературою – і це навіть за такої великої шкали як кількасотлітня історія португальської літератури свідчить книжка Еви Лукашик «Територія і світ. Зображувальні конфігурації простору у португальській літературі від схилку середньовіччя до сучасності»⁹. Праця представляє розвиткову динаміку

⁶ Термін Джозефа Хіллеса Міллера (*Hillis Miller J. Topographies. Stanford, 1995*).

* *Хізма* (грец., дослівно хрестоподібне, у вигляді «X») – зокрема, перестановка головних членів речення (*Ped.*).

⁷ *Sharrat B. Writing Britains // British Cultural Studies. Geography, Nationality, and Identity / ed. D. Morley, K. Robins. Oxford University Press, 2001.*

⁸ Я ширше писала про це у книжці: *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej. Kraków, 2003. S. 48-53.* Див. також: *Innatowicz E. Kiedy kamienica jest a kiedy nie jest domem polskim, w: Obraz domu w kulturach słowiańskich / red. T. Dąbek-Wirgowa, A. Z. Makowiecki. Warszawa, 1997.*

⁹ *Łukaszyk E. Terytorium a świat. Wyobrażeniowe konfiguracje przestrzeni w literaturze portugalskiej od schyłku średniowiecza do współczesności. Kraków, 2003.*

португальської просторової зображувальності, що еволюціонує від концепції національної території як обширу, котрий – в силу релігійного міфу (легітимізуючого імперське завоювання) – належить безупинно розширювати, через розпад цієї візії і почуття територіальної маргіналізації аж до номадизму ХХ століття. Національна міфічна географія інтерпретується як знаряддя, що служить для утвердження почуття тотожності у зв'язку із даною територією. Запропонований Евою Лукашик просторовий понятійний інструментарій (територія, кордон, маршрут, номадизм, діаспора, «міфічна географія») можна трактувати як свого роду новочасну топіку, *loci communis* – місця загальні, котрі становлять спільний обшир письменства, історії літератури, етнічних досліджень і національної міфології.

Складним і різноманітно пов'язаним з іншими обширами питанням є проблема відношень місця і літератури. Кажучи максимально коротко, стосуватися вона може зв'язків письменника із конкретними місцями: родинними або відвідуваними у подорожі. Відношення між тими місцями і літературою можна описати, як це робить Роберт Паккард, за допомогою запозиченого з оптики терміну рефракція, коли він твердить, що література є призмою, котра перетворює автентичні *loci* на літературні місця¹⁰. Утім, можна також розуміти ці відношення у перспективі географії літературних середовищ, коли конкретні місця стають творчим простором, що уможливорює літературну та художню діяльність. Імпонуючим прикладом такого підходу є книжка Шарі Бенсток «Жінки з лівого берега» – зачаровуюча оповідь про те, як лівобережний Париж став у перших десятиліттях ХХ ст. місцем народження альтернативної версії модернізму¹¹.

Назагал кажучи, приймається нині і є позицією, яка найчастіше зустрічається, що література і географічні місця є щодо один одного не ексклюзивні, але комплементарні, вони провадять між собою безупинний взаємообмін¹².

Поруч із цим постійно активно розвиваються студії щодо міста в літературі, що підсилюються нині новими міркуваннями з постколоніальних теорій і нової літературної географії. Приклади можна тут множити, але найбільш репрезентативні для актуальної фази літературних *urban studies* виглядають праці, що стосуються специфіки теперішньої культурної ситуації давніх колоніальних метрополій і особливо Лондона. Постколоніальний Лондон це передусім проблема у поцінованій літературі (Найпол, Рушді, Сміт, Курейши, Малкані), котра як в лінзі показує сучасні стратифікації і дислокації етнічні, національні, релігійні, статеві і культурні¹³ – тому варто

¹⁰ Наприклад: *Packard R. Refractions: Writers and Places*. New York, 1990. S. 3.

¹¹ *Benstock S. Kobiety z lewego brzegu*. Paryż 1900-1940 / przeł. E. Krasieński, P. Mielcarek. Warszawa, 2004.

¹² Див. напр. одну з останніх колективних праць присвячених цій проблематиці: *Literature and Place 1800-2000* / eds. P. Brown, M. Irwin (eds.). Bern, 2006.

¹³ *Robins K. Endnote: To London: The City beyond the Nation* // *British Cultural Studies...*; *Brooker P. Modernity and Metropolis. Writing, Film and Urban Formations*. London, 2002;

присвятити їй трохи більше місця. Коли дивиться на неї з точки зору нових просторових реконфігурацій, то на перший план висунеться питання давнього дихотомічного і ієрархічного відношення метрополія – колонії, фундаментальне для колоніального і постколоніального дискурсів і фундуєче чергові ціннісні, сперті на домінації і підпорядкуванню опозиції (центр – периферія, Захід – Схід, а в урбаністичній структурі міст: порядок – хаос). Безпосередній контакт між мешканцями метрополії за колоніальної доби вів або до проголошення «сильних», «чистих» і есенціальних ідентичностей (напр. «Voyage in the Dark» Джона Риса (Rhys)), або як у повісті Відьядхара Сураджджпрасада Найпола («Mimic Man» у польському перекладі «Маріонетки») – до наслідування імперського культурного взірця.

Разом із розпадом імперії настає з одного боку децентралізація метрополії через вплив іммігрантів з периферії, підмінаючи із середини і переформовуючи давні ієрархії і разом із тим творячи якісно новий «третій простір» культурної гібридизації (у розумінні Г.Бгаббі). Процес демонтажу однієї опозиції супроводжується появою чергової: бо відношення метрополія – колонії репродукується нині в самій метрополії у вигляді опозиції центра і приреченого на маргіналізацію передмістя¹⁴ (за прикладом творів «Будда з передмістя» Ханіфа Курейши¹⁵, «Білі зуби» Зеді Сміт¹⁶). У наслідок тих процесів простір міста, давньої метрополії, стає територією агону-змагання, конфлікту, насильства на етнічно-релігійному ґрунті (наприклад «Чорний альбом» Х.Курейши, «Лондоністан» Гаутама Малкані¹⁷), а давня культурна відмінність між метрополією і колонією – колись джерело домінації – нині стає предметом споживання і моди на *multi-kulti*, що інтерпретується інколи як сигнал неокolonіалізму. З точки зору літературознавства важливим є той факт, що просторові відношення і їх реконфігурації урухомлюють новий аналітичний словник у дослідженнях щодо колоніальної та постколоніальної літератури (культури), включаючи до нього категорії етнічні, расові, класові, географічні, проблеми глобалізації, транскультурності, гібридизації і політичної репрезентації.

В інший бік ведуть ще й екокритичні дослідження і, хоча їх зв'язок із топографічним поворотом може бути дискусійним, тим не менш спільним

Kuźnicki S. «Miasto widzialne, lecz nie widziane». Londyn w 'Szatańskich wersetach' Salmana Rushdiego // Miasto. Przestrzeń, topos, człowiek / red. A. Gleń, J. Gutorow, I. Joki. Opole, 2005.

¹⁴ Див.: *Cities on the Margin, on the Margin of Cities*. Representations of Urban Space in Contemporary Irish and British Fiction / ed. Ph. Laplace, E. Tabuteau. Paris, 2003.

¹⁵ Ханіф Курейши (нар. 1954) – англ. письменник, зокрема і автор романів «*The Buddha of Suburbia*» (1990) і «*The Black Album*» (1995) (ред.).

¹⁶ Зеді Сміт (нар. 1975) – англ. письменниця, її роман «*White Teeth*» виданий 2000 р. (укр. переклад – 2009) (ред.).¹⁷ Гаутам Малкані (нар. 1976) – англ. журналіст, автор оповідання «*Londonstani*» (2006) (ред.).

¹⁷ Гаутам Малкані (нар. 1976) – англ. журналіст, автор оповідання «*Londonstani*» (2006) (ред.).

обширом із певністю є тут категорія місця. Найбільш лапідарна дефініція екокритики – дослідження відношень між літературою і природним середовищем, натурою і культурою¹⁸ – зрештою підкреслює цей зв'язок. Подібний і репертуар запитань, що ставляться у цій критичній школі:

Яким чином природа презентується в сонеті? Яку роль відіграє місце дії в у фабулі оповідання? Чи цінності виражені у драмі згідні із екологічним знанням? Яким чином метафори землі впливають на спосіб, у який її трактуємо? Чи можемо характеризувати описи природи як жанр? Чи поза расою, класом і тендером місце могло б стати новою критичною категорією? Чи чоловіки пишуть про природу інакше за жінок? Яким чином вміння читати та писати вплинуло на стосунки людства з природним світом? Як змінювався у часі концепт дикості? Яким чином і через які наслідки екологічна криза проникає до сучасної літератури та популярної культури? Про яке бачення природи говорять урядові рапорти США, реклами корпорацій, телевізійні документальні програми присвячені природі, і заради яких риторичних ефектів? Яке значення для літературних досліджень може мати екологія як наука? [...] Чи можлива різнобічна інспірація між літературними дослідженнями та дискурсом навколишнього середовища та спорідненими дисциплінами – такими як історія, філософія, психологія, історія мистецтва і етика?¹⁹

Близький зв'язок із топографічним поворотом впливає також із факту, що екокритика – як нова дисципліна, а отже шукаюча для себе закорення в минулому і традиції – приєднала до свого обширу терени вже віддавна експлуатовані. Таким традиційним обширом пошуків є хоча б питання літературних репрезентацій природи.

Цей зразковий комплекс питань сформульований Шеріл Глотфелті у вступі до «The Ecocriticism Reader» хвацько вказує також на характерні риси сучасного трансдисциплінарного мислення. Адже нова орієнтація в літературних дослідженнях є відповіддю на процеси і явища, що відбуваються у світі (особливо екологічна криза) і, разом із тим, вона не забуває про власну «дільницю» чи то специфіку літературознавства. Вміло веде діалог із традицією власної дисципліни і, водночас, не боїться відкритості для нових ідей з нелітературних дисциплін.

Згадувані траєкторії можуть здаватися подекуди поворотами у знанні місця, однак сучасний культурний контекст надає їм нові значення. Так є, наприклад, у випадку регіоналізму, ревізії і перевтіленню якого завдячуємо післямодерній культурі. До 70-х – 80-х рр. ХХ ст. регіональна література була трактована як другорядне явище і тільки зростаюча від 60-х рр. хвиля її популярності у США принесла нові перспективи відчитання і оцінки. Зрештою, відношення із післямодерною культурою є в цьому випадку досить

¹⁸ Це є, вочевидь, одна з багатьох дефініцій екокритики, введена Шеріл Глотфелті в: *Introduction: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis // The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology* / ed. Ch. Glotfelty, H. Fromm. The University of Georgia Press, Athens, Georgia, 1996. S. XVIII.

¹⁹ *Ibidem*. S. XIX.

ускладненим – новий регіоналізм появився в літературі разом із постмодернізмом і обидві течії поєднав критицизм щодо елітарного модернізму, особливо щодо його універсалістичних узурпацій. Утім, наскільки літературний постмодернізм був настановлений на формальні експерименти і не був зацікавлений зв'язками із географічною топографією, настільки новий регіоналізм обирав радше реалістичні техніки, ставлячи локальність, вочевидь, у центр зацікавлення. Тому також бував трактований критиками як реакція на постмодерністичні плутанини або як форма втечі від хаосу післямодерної культури²⁰.

Нині, однак, новий регіоналізм найбільше завдячує меншинним дискурсам і особливо постколоніальним теоріям. Адже локальні чи регіональні нарації трактуються як емансипаційні стратегії та критична відповідь на Великі Національні Оповіді з одного боку, а з іншої – як реакції на глобалізаційні атопії і не-місця. Новий регіоналізм входить також у особливі стосунки із понад регіональним чи то за наших днів – з глобальним. Можливо найкоротше і найвлучніше зрозумів справу Салман Рушді, що писав у своїй регіональній і разом з тим космополітичній повісті про Кашмір і Лос-Анджелес – «кожне місце є частиною усіх інших місць»²¹. І зрештою, новий регіоналізм не є лише варіантом літератури на тему конкретних місць або розміщеної у таких місцях, він також є спробою «зайти нове місце, з якого можна досліджувати літературу»²².

Просторовий поворот, як я писала у вступі, пов'язаний із іншими поворотами: культурним, іконічним (поворот до образу-знаку), перформативним. Із певністю найбільше значення мав культурний поворот, який піддав літературу і літературні дослідження (заразом із цілою гуманістикою) водночас локалізації і дислокації. Локація чи то розміщення досліджень не є лише метафорою – щораз більша вага прив'язується до факту географічної «позиції» дослідника, як правило емігранта, а також місця з якого він походить і до якого виїхав. Достатньо нагадати біографію Едварда Саїда, Арджуна Аппадурай, Гаятрі Чакраворті Співак і багатьох інших, що містяться або у вступях до їх книжок, або в спеціальних статтях. Наведений і уопублічнений біографічний контекст не є, в їх випадку, тільки елементом автопрезентації, але радше стратегією автолокалізації, завдяки якій можна засвідчити власним життєписом транспозиційність* оголошуваних теорій. Відтак, чимало сенсу є у тому, що пише Роберто М. Дайнотто про нову позицію інтелектуала у наш час:

²⁰ Див.: *Durczak J.* 1960-1980: nowy regionalizm // *Historia literatury amerykańskiej XX wieku.* Т.2 / red. A. Salska. Kraków, 2003. S. 372.

²¹ *Rushdie S.* *Śalimar klaun* / przeł. J. Kozłowski. Poznań, 2006. S. 27.

²² *Dainotto R. M.* *Place in Literature: Regions, Cultures, Communities.* Cornell University Press, Ithaca, New York, 2000. S. 4.

* *Транспозиція в літературознавстві* – переклад тексту одного жанру або функціонального стилю в інший жанр або функціональний стиль (Ред.).

Якщо давній модерний інтелектуал, повністю викорінений, споглядав літературу як «стратегію перманентного вигнання» і фундаментального переміщення – [...] – сучасний інтелектуал полюбляє подавати себе за тополога: вона або він м о в и т ь з певного специфічного місця культурної продукції і м о в и т ь про локалізовану «географії уяви», у кордонах якої дана літературна відповідь може стати визнаною за значущу, істотну і навіть зрозумілу. «Позиційність» – [...] є магічним закляттям і ліпше розуміти її дослівно»²³.

Місце і позиція, варто зауважити, грають тут подвійну роль – географічної локалізації, а також дослідницького методу.

Утім, відношення між просторовим поворотом і поворотом культурним не можна як причинно-наслідковий зв'язок чи спадкоємність. І в цьому випадку влучнішою є метафора циркуляції і до такого висновку ведуть уваги про значення географії для культури у «Вступі до культурознавства»:

Знання про культуру і дослідження щодо культури щораз краще усвідомлюють собі щось, що можна назвати географіями (чи радше топографіями) культури: тим, яким чином культура є узалежнена від простору, місць і краєвидів. Одним з проявів цього насичення мови культурознавства просторовими метафорами. [...] Більше того, однак, особливо тоді, коли культуру розуміють як розрізнена, пошматована та повна конфліктів, не гідно її розуміти без обширів, які розмічені (без державних кордонів чи теренів контрольованих бандою), місць, яким надається значення [...], чи пейзажу, який творить (від «білих скель Дувра» до гіпермаркету)²⁴.

Зрештою, найважливішим наслідком культурного повороту для топографічної орієнтації виглядає реконфігурація відношень між літературою (і літературними дослідженнями) і географією.

Культура, література, географія: потоки і реконфігурації

Переміщення зацікавлення з поезики просторів уявлюваних на взаємодію літератури з дійсними просторами неодмінно створює можливості ренегатації за лінією літературознавство і географія, тим більше протягом останніх років змінилися обидва партнери комунікації та трансдисциплінарного діалогу.

Першим відкриттям дверей завдячуємо гуманістичній географії, котра, що варто у цьому місці нагадати, розвинулася у 1970-х рр. як форма опору щодо домінуючої течії цієї царини, що підпорядковувалася квантитативній методології. Тому також дослідники пов'язані із цією опцією думки полемічно закидали поняттю простору, напрацьованому в точних науках і адаптованому для географії, сциєнтистські амбіції, і протиставляли йому розуміння, що акцентували передусім на антропологічному і культурному

²³ Ibidem. S. 3.

²⁴ *Topografie kultury: geografia, władza i reprezentacja* / tłum. J. Łoziński // Baldwin E., Longhurst B., McCracken S., Ogborn M., Smith G. *Wstęp do kulturoznawstwa*. Poznań, 2007. S. 161.

вимірах²⁵. Простір разом із пізнаючим його суб'єктом став завдяки цьому місцем спільним, в'язучи географію з іншими науками – соціологією (згадати б лише Флоріана Знанецького «співчинник гуманістичний») і антропологією. Але не тільки, оскільки як предмет досліджень (місце пізнаване людиною, культурний краєвид), так і нові герменевтичні методики (акцент робиться на розуміння, а не з'ясування) наблизили гуманістичну географію до літературних досліджень.

З цього також приводу література стала важливою точкою відліку для гуманістичних географів, важливою настільки, що ставати обґрунтуванням і підтвердженням їх теорій місця. Адже літературні репрезентації ландшафтів, прочитувані географами, можуть оприявнювати як специфіку індивідуального досвіду та інтерпретації простору, так і культурні рамки такої читанки. Щоб покликатись на польські приклади – Добеслав Єндрейчик, інтерпретуючи значення краєвиду в прозі Густава Герлінга-Грудзінського, зауважує:

Відтак, описування пейзажу для письменника, так як і для кожної людини вмонтованої до нього, це конструювання сенсів, бачення – це надавання баченому значень, сягання у глиб до прихованих, непомітних вимірів реальності. [...] Іншими словами, є в описі пейзажу щось, чого немає у самому пейзажі, що є лише власністю бачення того, хто дивиться. [...] З точки зору гуманістичної географії важливим є усе те, що Герлінг-Грудзінський вписує у свої пейзажі або те, що в описі пейзажу є початком нових значень²⁶.

Для гуманістичних географів література також істотна як джерело прикладів невловного в іншій, і це значить науковий спосіб, *genius loci* (генія місця), а також способів сприйняття простору та надавання йому емоційних забарвлень²⁷. Іншими словами, література постачає мову для зрозуміння «німих» і «безіменних» територій і завдяки їй знаходять вони свої значення.

І в цьому місці напрошується запитання – чи відносини між дисциплінами діють також і в інший бік, себто чи гуманістична географія джерелом натхнення для літературознавців? Поза сумнівом, дослідники пов'язані із цією течією, особливо Йай-Фу Тьюен (Yi-Fu Tuan) і Едвард Т. Холл (Hall) надихали літературознавців, а розрізнення місця і простору стало спільним набутком багатьох дисциплін.

У польських літературних дослідженнях важливим і послідовно проваджуваним проектом є книжка Беати Тарновської «Поетична географія у повоєнній творчості Чеслава Мілоша»²⁸. Її предметом Мілошові топографії, поетичні описи американських, литовських, французьких краєвидів, що

²⁵ Див.: Wojciechowski K. H. Koncepcje przestrzeni geografii humanistycznej // *Przestrzeń w nauce współczesnej* / pod red. S. Symotiuka, G. Nowaka. Lublin, 1998.

²⁶ Jędrzejczyk D. Krajobraz kulturowy jako metafora bytu // *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne* / red. E. Orłowska. Wrocław, 2002. S. 21, 22.

²⁷ Libura H. Geografia i literatura // «Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej». Warszawa, 1990. Z.4.

²⁸ Tarnowska B. Geografia poetycka w powojennej twórczości Czesława Miłosza. Olsztyn, 1996.

розглядаються між двома осями: географічною і метафізичною. Місце або підставова категорія почерпнута з дискурсу гуманістичної географії, отримує подвійний статус – є як конкретним місцем на Землі, вивченим і інтерпретованим, так і Місцем у символічному значенні.

Утім, потреба поновних переговорів між літературознавством і географією виникає з нових викликів, оскільки головним імпульсом, що призводить до зближення, є нині культурний поворот, котрий преобразив обидві дисципліни – відкриваючи їх одна одній і постачаючи репертуар спільних питань, проблем і понять. Ясна річ, цей процес стосувався усієї гуманістики, вимальовуючи її нову мапу – хоч відразу варто застерегти, що щораз підсилено виникаючі метафори мапи та креслення мапи (*mapping*) є занадто статичні, аби передати динамічний і радше навскісний характер цих перетворень. Якщо вже залишатися при візуально-просторових метафорах, то влучнішою виглядає метафора багатовимірної мапи міграцій, траєкторій мандрівних концептів, рухів і переміщень, в якій усталені кордони пересуваються, а вимір просторовий – насправді всупереч картографічній логіці – мусить бути доповнений історичним.

На терені географії наслідком культурного повороту була еволюція гуманістичної географії в культурну географію²⁹ – дійсно, із тією першою її поєднує визнання культурного посередництва за підставову рамку вивчення простору, але відрізняє виразно більший акцент, що робиться на питанні – аби покликати мантру сучасності – раси, класу і гендеру, чуйності до проблем влади і символічного насилля, а також політики репрезентації.

Що ж тоді поєднує обидві дисципліни після культурного повороту? Єднальною ланкою виглядає відкидання тих дефініцій культури, котрі трактують її як витвір інтелектуальної еліти і визнання її позиційності, розміщення у локальних параметрах, пошуки у царині популярної культури, натиск на плюралізм культур, а також переконання, що культура є полем конфлікту і змагання. Петер Джексон, один з дослідників пов'язаних з культурною географією, наприклад, визначає культуру у спосіб, виразно запозичений з британських *cultural studies* як «царину, в якій економічні і політичні протиріччя є оскаржені і розв'язувані»³⁰, хоч вочевидь, як відразу додає, до цих економічних і політичних суперечностей її редукувати не можна. Підставове питання, яке ставить нова культурна географія: яким чином культура надає значень місцям і просторам стосується також і літературних практик і досліджень.

²⁹ *Philo Ch.* More words, more worlds. Reflections on the «cultural turn» and human geography // *Cultural Turns / Geographical Turns: Perspectives on Cultural Geography* / eds. I. Cook, D. Crouch, S. Naylor, J. Ryan. Prentice Hall, 2000. Всебічним впровадженням до проблематики культурної географії є книжка Міке Кранга: *Crang Mike.* Cultural Geography. London-New York, 1998.

³⁰ *Jackson P.* Maps of Meaning. An introduction to Cultural Geography. London, 1989. S. 1.

Натомість доплив культурних і географічних концептів до літературних досліджень призводить до чергових ре конфігурацій – літературної географії, більш ніж доти відкритої до «позиційних» вимірів літературних текстів. Оскільки літературна географія в польському середовищі асоціюється із допоміжною наукою, що досліджує просторове розміщення і активність літературного життя³¹, остільки в англomовному обширі літературних досліджень під цим поняттям (*literary geography*) криється, однак, чимало інших концепцій. Почавши з очевидних справ, себто від дослідження інтеракції між літературними репрезентаціями автентичних географічних місць і цими місцями³² аж до розміщенні літератури у глобальних концептах. Чимало різноманітних прикладів літературної географії після культурного повороту наводить антологія «Географії Модернізму: літератури, культури, простори», що відчитує наново модернізм після топографічного повороту. Обґрунтуванням реконфігурації модернізму в перспективі географії і культурної критики, стверджують редактори – Петер Брукер (Brooker) і Ендрю Такер (Thacker) – у вступі, є факт, що наші розташування у світі разом із концепціями дому, праці, подорожі, інформації, а також виникаючі з них культурні тотожності є предметом радикальної зміни³³. Та зміна рівною мірою стосується літературного модернізму, котрий має бути переглянутий з точки зору хоча б колоніальної історії.

У Польщі чудовим і інспіруючим прикладом літературної географії є праці Дороти Колодзейчик, котра поєднує аналіз нового уявлення простору в англomовній літературі із категоріями культурної географії³⁴. Мало того, приводить у рух і переміщує просторові метафори, використовуючи, наприклад, гетеротопію Фуко до опису постколоніальної ідентичності:

На місці універсалізуючого історизму постколоніалізм пропонує розгалужену картографію суб'єктності, в якій розміщення суб'єкту, його позиційність, його внутрішня напруга між рухом (міграцією, подорожжю, викорененням) і триванням на місці (осадженням, закоріненням) показує ідентичність як гетеротопію: місце, де зустрічаються кілька різних, часто несумісних або взаємно чужих простори. Переведення дефініції гетеротопії з категорій вузько просторових на ідентичностеві має революційний ефект –

³¹ З новіших праць див. напр.: *Kęcińska J.* Geografia życia literackiego na Pomorzu. Słupsk, 2003. Зверніть увагу – для точності вирізнення краще мабуть називати цю царину власне географією літературного життя.

³² Напр.: *Johnson J.* Literary Geography: Joyce, Woolf and the City // *The Blackwell City Reader* / eds. G. Bridge, S. Watson. Melbourne: Blackwell 2002.

³³ *Brooker P., Thacker A.* Introduction: Locating the Modern // *Geographies of Modernism. Literatures, Cultures, Spaces* / Ed. P. Brooker, A. Thacker. London-New York, 2005. S. 2.

³⁴ *Kołodziejczyk D.* Antropologiczne fabulacje – hybryda, tłumaczenie, przynależność we współczesnej powieści anglojęzycznej // *Ojczyzny słowa. Narracyjne wymiary kultury.* Poznań, 2002; *Її ж.* Kolonialne kontury, globalne przemieszczenia. Nowa wyobraźnia przestrzenna w literaturze i teorii kultury // «Czas Kultury». Poznań, 2002, nr 2; *Її ж.* Trawersiem przez glob: studia postkolonialne i teoria globalizacji // «Er(r)go». Katowice, 2004, nr 1.

вона вказує на недостатність дихотомії я/інший, необхідної для аналітичних цілей у конструюванні спаяної тотожності, але необачно викидаючої назовні небезпеку кризи і внутрішньої незгоди³⁵.

Що нового у теоріях простору?

Культурна реорієнтація обох дисциплін відкриває також і їх різноманітні і складні пов'язання з процесами переформулювання культури як на макро-, так і на мікроформаті, серед яких із певністю перелічити можна глобалізацію, гібридизацію культур, розвиток нових медій і нових комунікаційних технологій, туризм, екологію і кризу навколишнього середовища. Теорії тих процесів та явищ надали новий комплекс питань, а також відповідей, але передусім привели до нових концепцій простору. Розуміючи справу наразі на рівні гасла, сучасне мислення про простір після культурного повороту буде характеризуватись наступними тенденціями:

1. хізматичне розуміння відносин між простором з одного боку і мовою, літературою і культурою – з іншого;
2. неесенціальне, а динамічне розуміння простору як конфігурації перемінних або транзитного простору, не-місця;
3. поєднання просторовості із темпоральністю;
4. повернення категорії місця за чим йде акцентування локальних і регіональних, а також і інших (статевих, етнічних, класових, культурних) параметрів дослідника, письменника чи художніх практик, а також пов'язана із цим проблематизація опозиції локальне – глобальне;
5. особливе зацікавлення гібридними просторами, гетеротопіями і пограниччями;
6. пересунення перспективи від онтології до ідеології, від *mimesis* до прагматики влади над простором, від універсальної міфологізації до символічного насилля, від поезики простору до політики місця;
7. переконання, що література перформативно прикликає, творить і надає значень простору.

Хізматичне розуміння відношень між простором і мовою мабуть найвлучніше сформулювала Ева Реверс у своїй книжці «Мова і простір у пост структуралістській філософії культури», яка була, до речі, провістям просторового повороту у польській гуманістиці. Текстуалізація простору і упросто-влення дискурсу як два нерозлучні та обопільно впливаючі один на одного процеси мали на меті передусім розмонтування «утриваленої в традиції, особливо філософській, непомірно більш складних відношень між мовою і простором, логосом і логосферою, текстом, а також середовищем, мовленням і *хорою-місцем*»³⁶.

³⁵ *Kołodziejczyk D.* Trawersesem przez glob... S. 21.

³⁶ *Rewers E.* Język i przestrzeń w poststrukturalistycznej filozofii kultury. Poznań, 1996. S. 8.

Якщо можна додати щось нового до цих положень, то варто звернути увагу на голоси, які свідчать про обмеження «культурного» і антропоцентричного розуміння простору, і такі з'являються хоча б у екокритиці. По-друге, варто також зазначити, що теперішнє розуміння мови щораз частіше вказує на її ідеологічний, політичний вимір³⁷.

Одним з наслідків локалізації (і дислокації) культури є факт, що немає шляху вказати на есенціалістські, універсальні концепції і дефініції простору і місця³⁸. Отже, варто послатися на книжку Тіма Еденсора «Національна ідентичність, популярна культура і щоденне життя», надзвичайно цінну не лише з огляду на оригінальне профілювання титульного питання, але також і тому, що є вона особливо репрезентативною щодо сучасного мислення про простір і місце. Враховує вона передусім факт, що як наші концептуалізації простору, так і культурні просторові практики, а також і ті, що походять зі сфери щоденного життя, є д и н а м і ч н о ю к о н ф і г у р а ц і є ю, що підлягає невпинним перетворенням. Тому Еденсор не питає, що є простором, не творить жодної «теорії» простору, але, спираючись на різноманітні культурні досвіди, показує місце як сузір'я перемінних.

Еденсор водночас підкреслює, що на рівні досвідів щоденності так суттєвим є вмонтування цього досвіду в світ культури (елітарної і популярної), ідеології, уявлень, як і занурення у передрефлексивне і соматичне випробування. Вміння добачити та вплести до наукової нарації приватний досвід, цінування дитячого сприйняття місць, котре креслить первісну, ще не прагматичну, а забавкову мапу простору щоденності, призводить до того, що дискурс сучасних теорій знаходить тут важливий контрапункт. Словом, у розумінні Еденсора простір – це динамічна конфігурація ідеології, щоденності і чуттєвості³⁹.

Знаменною рисою актуальних спеціальних пошуків є також поєднання просторовості із темпоральністю, географії із історією. Таким чином Мішель Фуко сприймав вже гетеротопію: «Гетеротопії є найчастіше пов'язані із прошарками часу, що означає відкриваються тому, що можна би називати, для повної симетрії, гетерохроніями»⁴⁰. З іншої перспективи історичність

³⁷ Див. напр.: *bell hooks*. Margines jako miejsce radykalnego otwarcia / przeł. E. Domańska // «Literatura na Świecie». Warszawa, 2008, nr 1-2.

³⁸ Петер Брукер, наприклад, у своєму словнику не дефінює місця і простори, але позиційно вміщує їх до різних сучасних теорій (*Brooker P. A Glossary of Cultural Theory*. Londyn, 2002).

³⁹ *Edensor T. Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne* / przeł. A. Sadza. Kraków, 2004. S. 55-93. Такий спосіб мислення про простори і місце впливає, принаймні частково, зі специфіки британських культурних досліджень, які, за Реймондом Віл'ямсом (Raymond Williams), приймають широке тлумачення культури як «стилю життя».

⁴⁰ *Foucault M. Inne przestrzenie* / tłum. A. Rejniak-Majewska // «Teksty Drugie». Warszawa, 2005, nr 6. S. 123.

вмонтував у простір П'єр Нора, творячи концепцію місць пам'яті (*lieux de mémoire*). У суспільних науках у свою чергу, Девід Харві (Harvey) визнав стиск часу і простору (*time-space compression*) за специфічну рису постмодерної культури. Варто також згадати про дослідницькі практики – «геоісторії», досконалим прикладом якої у Польщі є дослідження ведені істориком мистецтва Пйотром Пйотровським⁴¹.

Кажучи про повернення місця у сучасних теоріях, раніше, ясна річ, належить згадати про кризу традиційної концепції місця, про її ерозію, відхід чи знецінювання. Звичайно явище зникнення місця (*placelessness* – термін Едварда Релфа (Relpha)) поєднується із модернізаційними процесами, коли цивілізаційні і економічні перемини з одного боку, а з іншого – концепція національної держави маргіналізували цінності локальні і регіональні. Візуальним свідченням цих універсалістських претензій модернізації був поза сумнівом міжнародний стиль в архітектурі, і подальший розвиток тільки підсилював мобільність (а отже як наслідок відсутність прив'язання до місця), а також гомогенізацію красвиду, як вважає творець поняття – Едвард Релф. Проблема ерозії місця стосується багатьох культурних явищ, значущих для супермодерності, як твердить Марк Ауге (Augé)⁴². Його авторська концепція не-місць (*non-lieux*) звертає увагу на транзитивний характер сучасних просторів, перехідних обширів аеропортів і вокзалів, торгівельних центрів і парків відпочинку.

Утім, якщо говорять нині про повернення місця, то акцент робиться на питання локальності, хоч відразу належить зазначити, що йдеться про локальність після просторового повороту, і тому підлягаючу дислокації, переорієнтовану, урухомлену і зрозумілу позиційно, відтак у відношенні головним чином із глобалізаційними процесами. Їх взаємна переплутаність підкреслює, зрештою, теорії глокалізації – «глобального почуття місця» Дорін Массей (Doreen Massey) чи «глобального витворення локальності» Аржуна Аппадурай (Arjun Appadurai).

Також неважко зауважити, що просторовий поворот спрямувався до особливих місць на мапі світу. До погранич, теренів підпорядкованих, до давніх метрополій або повсюдно там, де простір підлягає циркуляції, переміщенням, символічному насиллю. Вторять їм теорії гібридизації культури та ідентичності, концепція «третього простору» і «*real-and-imagined space*» Едварда В. Сої, «нова метисація» Глорії Анзалдуї, гібридний «третій простір» Гомі Бгабби. Усі вони показують важливість цих прикордонних територій для сучасної культури та нових концептуалізацій індивідуальних і колективних ідентичностей. Вочевидь, важко окреслити до якого ступеня зацікавлення пограничним простором є ефектом сучасних теорій гібриди-

⁴¹ Piotrowski P. Drang nach Westen // Sztuka według polityki. Od «Melancholii» do «Pasji». Kraków, 2007.

⁴² Augé M. Non-Lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernite. Paris, 1992.

зації, креолізації, метисації⁴³, а до якого – ці концепції завдячують своїми джерелами вивченню таких просторів. Зрештою, так питання було б погано сформульованим – влучнішою у черговий раз видається ідея циркуляції.

На особливе обмірковування заслуговує питання переходу від поетики простору до політики місця, оскільки воно може пробуджувати найбільший опір. Наскільки у західних гуманістичних дискурсах воно є справою аж занадто очевидною, настільки в нашому, локальному контексті політика і ідеологія це примари польської академічної гуманістики. Однак з іншого боку, вплутування літературних репрезентацій простору до влади є очевидною проблемою, хоча відразу треба додати, що і надзвичайно податною до баналізації та надмірних розширень.

Для потреб культурно зорієнтованих літературних досліджень можна вирізнити кілька «полів», що демонструють дію політики місця. По-перше, політика місця – це справа мови чи також словника і питання, до якого ступеню влада над простором артикулюється в мові. Простий приклад: креси чи пограниччя? землі повернуті чи отримані?⁴⁴

По-друге, політика місця це сфера імагології або, уживаючи терміна Едварда Саїда, імагінаційної географії (*imaginative geography*), а отже питання значення літературних репрезентацій простору в творенні *imaginarium* важливішого для образу або конструювання ідентичностей етнічних, національних, суспільних, статевих. Прикладом може бути проблема влади простору у перспективі гендеру – від ідеології домашнього вогнища⁴⁵, через домінування простору публічного над приватним до уярмлення жіночого тіла в університетському будинку давніх казарм.

По-третє, можна із певністю казати про політику місця у найбільш рудиментарному значенні, це значить творення спільноти спертої на близьких досвідах просторових і геополітичних. Прикладом може бути видання «Зникаюча Європа» (2006)^{*}, що конструює альтернативну (і разом із тим імагінаційну) географію «іншої», забутої європейської спільноти. При оказії вона оприявнює також і перформативний вимір літературних репрезентацій, творячи нову мапу Європи.

Замість прогнозів

Можна обгрунтовано прогнозувати, що проблематика літературного простору у недалекому майбутньому займе місця як упривілейоване у царині

⁴³ У справі теорії гібридизації див.: *Nobis A. Kategoria hybrydyzacji kultury w dyskusjach, sporach i koncepcjach globalizacji // «Przegląd Kulturoznawczy». Kraków, 2007, nr 3.*

⁴⁴ Яскраві приклади такої мовної «політики місця» надає видання: *Kresy – dekonstrukcja / red. K. Trybuś, J. Kałużny, R. Okulicz-Kozaryn. Poznań, 2007.*

⁴⁵ Див. напр.: *Romero L. Biopolityczny opór w ideologii ogniska domowego i Chata wuja Toma / przeł. M. Paryż // Kultura, tekst, ideologia. Dyskursy współczesnej amerykanistyki / red. A. Preis-Smith. Kraków, 2004.*

^{*} В Україні znana за участю Ю. Андруховича у цьому проєкті (*Ред.*).

поетики, таке яке недавно ще займала проблематика наратора і нараційної ситуації, проблематика часу, проблематика морфології фабули чи – зовсім останнім часом – проблематика діалогу і діалоговості⁴⁶.

Нарис Януша Славінського, з якого походить цитований фрагмент, був опублікований у 1978 р. і представляв собою вступ до тому «Простір і література». Читання власне цієї статті, як і всієї збірки, після 40 років з часу публікації схиляє до порівнянь – не лише історичних, але також і скептичних. Бо після цього читання творення прогнозів на тему майбутнього топографічного повороту у польських літературних дослідженнях було б заняттям ризикованим. Тим не менш вважаю нові дослідницькі обшири і просторові концепти вартими включення до польської літератури, оскільки – і тут пошлюся у черговий раз на нарис Славінського – «потреба обміну дослідницькими мовами разом із супроводжуваними його переформулюваннями знаних до того часу проблем і починань також належить до елементарних мотивів, що керують діяльністю гуманістів»⁴⁷.

Такої ревізії і нової мови із певністю вимагає питання регіоналізму редукована у Польщі до ностальгічного та ескапістського варіанту «малих батьківщин», а все таки ідеологічний проект гомогенної національної культури, затираючої регіональні відмінності і локальні історії, є проблемою перед- і повосенною (після 1945 р.). Концепція відкритого (і разом із тим критичного) регіоналізму створена у середовищі Пруссії не стала повсюдно знаною, а то вона власне могла б стати вихідним пунктом для подальших пошуків. Тому локальні нарації мабуть найбільше потребують нової перспективи огляду⁴⁸.

Для польської гуманістичної традиції цікавим був би також поновний погляд на відношення між літературою і географією – вочевидь з огляду на ХІХ-вічний доробок Вінцентія Поля. Аналогічно з аналізом антропологічного письменства можна проектувати аналіз географічного дискурсу і його літературних аспектів (наприклад «мальовничої географії» Вацлава Налковського).

Варта обмірковування в новому топографічному словнику є також питання відношень між суб'єктом і місцем (або не-місцем). Бо просторові категорії є нині параметрами розуміння індивідуальної суб'єктності (*homo geographicus*, суб'єкт атопічний), як і ідентичносте колективних, локальних, регіональних і космополітичних.

У будь-якому випадку горизонт для геопоетики виглядає відкритим, тим більше, як я пробувала показати, насправді сам термін просторовий/топографічний поворот не є в принципі в Польщі використовуваним, але чимало дослідницьких пошуків можна було б із ним поєднувати. Понад це ті

⁴⁶ *Sławiński J. Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości // Przestrzeń i literatura / Studia pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. Wrocław, 1978. S. 9.*

⁴⁷ *Ibidem. S. 10.*

⁴⁸ *Див.: Iwasiów I. Inna uległość. Trudne początki szczecińskiej lokalności // Narracje po końcu (wielkich) narracji / red. H. Gosk. Kraków, 2007.*

розпорошені по різних царинах ініціативи доводять, що нове просторове уявлення є не лише предметом дослідження, але й фактом, що стосується теоретичної і критичної свідомості дослідників, важливим, бо призводить до реконфігурації наукового поля гуманістики. Однак, інспірація просторовим поворотом локальної чутливості і глобальної відкритості.

*З польської переклав
Дмитро Вирський*